

دوفصلنامه مطالعات موزه‌ای زرین فام
دوره ۳، شماره ۴، بهار و تابستان ۱۴۰۴
شاپا چاپی: ۹۲۴X-۲۹۸۰
شاپا الکترونیکی: ۹۵۴۱-۲۹۸۰

فن "عکس ساختن" هنر کتاب‌آرایی در نسخه‌های خطی موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک

محدثه حسینی صومعه[ⓧ] ID کارشناس مرمت و آزمایشگاه، موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، تهران، ایران.

انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۳۱

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۱۵

دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۲۲

چکیده

«عکس‌سازی» یکی از فنون کتاب‌آرایی در نسخه‌های خطی ایرانی است که در بازه‌ای زمانی نسبتاً کوتاه پدیدار شده است. از آنجا که مطالعات اندکی پیرامون این فن انجام شده و نمونه‌های آن عمدتاً در نسخه‌های نفیس مشاهده می‌شود، انجام پژوهش‌های گسترده‌تر بر روی نمونه‌های موجود در کتابخانه‌ها و موزه‌ها ضروری به نظر می‌رسد. هدف این پژوهش، بررسی این هنر در دوره‌های تیموری و صفوی است که با پاسخ به پرسش‌های زیر دنبال می‌شود: این فن کتاب‌آرایی در چه دوره‌ای شکل گرفته و بیشترین نمود آن در کدام دوره بوده است؟ شیوه اجرای آن بر روی بوم‌های کاغذی چگونه بوده است؟ به چه نقش‌مایه‌هایی مزین شده است؟ و هنرمندان عکس‌ساز چه کسانی بوده‌اند؟ روش تحقیق حاضر توصیفی-تحلیلی است و بر اساس بررسی نمونه‌های کتابخانه‌ای، موزه‌ای و حراجی‌های خارج از ایران و نیز شش نسخه خطی موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک انجام شده است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد فن عکس‌سازی از اواخر دوره تیموری رواج یافت، در اوایل صفوی به اوج رسید و در دوره قاجار به تدریج به فراموشی سپرده شد. هنرمندانی چون مولانا کپک و سلطان ابراهیم میرزا احتمالاً در کتابخانه سلطنتی یا مدرسه شاهرخیه مشهد در عهد شاه طهماسب صفوی فعالیت داشته‌اند. این فن بر پایه گره‌برداری، برگردان نقش و ایجاد فضاهای مثبت و منفی در حاشیه‌های قطاعی شده استوار بود. در شیوه مثبت، رنگ و افشان بر نقوش اصلی انتقال یافته و سپس با رنگ‌گذاری و قلم‌گیری طلا اصلاح می‌شد؛ در شیوه منفی، پس‌زمینه رنگ‌آمیزی و افشان شده و غالباً بدون دورگیری طلا باقی می‌ماند. نقش‌مایه‌ها شامل درختان، گل‌ها، ختایی‌ها و جانوران اهلی، وحشی و افسانه‌ای است که بر کاغذهای بی‌رنگ و رنگی، بر غنای زیبایی‌شناختی کتاب‌آرایی افزوده‌اند.

واژگان کلیدی: صنعت عکس، هنر کتاب‌آرایی، مولانا کپک، سلطان ابراهیم میرزا، شاه طهماسب صفوی.

استناد: حسینی صومعه، محدثه (۱۴۰۴). فن "عکس ساختن" هنر کتاب‌آرایی در نسخه‌های خطی موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک. *مطالعات موزه‌ای زرین فام*، ۳(۴)، ۱۷-۳۶.

<https://doi.org/10.30481/museum.2025.542831.1061>

© ۲۰۲۵/۱۴۰۴ نویسنده(گان). این مقاله یک اثر دسترسی آزاد است که تحت مجوز CC BY 4.0 منتشر شده است. استناد و انتشار مجدد این اثر با ذکر منبع درست مجاز است.

مقدمه

صنعت کتاب‌آرایی پیشینه‌ای دیرینه دارد و از فاصله میان ظهور اسلام تا نخستین نسخه خطی مذهب عربی، یعنی صورالکواکب در قرن دهم میلادی، شواهدی از آن مشاهده می‌شود. پس از سلطه مغول بر ایران، تذهیب و مصورسازی بیش از پیش گسترش یافت، اما اوج هنر کتاب‌آرایی به دوره تیموری تعلق دارد. در این دوره، کتاب‌آریان شامل گروهی از هنرمندان مصور، مذهب، حل‌کار و زرافشان، در کنار دیگر صنعتگران همچون کاتبان، وراقان، صحافان، جلدسازان و وصاقان، در دارالصنایع هرات - که به همت بایسنقر میرزا بنیان نهاده شده بود - گرد آمدند. در چنین بستری، ابداعات و تنوعات گسترده در هنر کتاب‌آرایی پدید آمد که ظهور فن «عکس‌سازی» یکی از نمونه‌های شاخص آن به شمار می‌رود.

بنابر نظر احمد سهیلی خوانساری در مقدمه کتاب گلستان هنر، این فن برای سلاطین و بزرگان دربار ساخته می‌شد و تنها نام «مولانا کپک هراتی» از هنرمندان آن ذکر شده است، در حالی که اطلاعات بیشتری از این هنر و هنرمندان آن در دست نیست. این فن به صورت موردی در نسخه‌های نفیس، به ویژه دیوان‌های شعری مرقوم که عمدتاً در کتابخانه‌های خارج از ایران نگهداری می‌شوند، بررسی شده است و در پژوهش حاضر به منظور مطالعه تطبیقی تصاویر به این نمونه‌ها پرداخته خواهد شد.

بر این اساس، مقاله حاضر در امتداد پژوهش‌های پیشین و با هدف دستیابی به دسته‌بندی مشخص از این فن و بررسی انتقال آن به دوره‌های تاریخی بعد، با توجه به نسخه‌های موجود، تدوین شده است. نخستین هدف پژوهش، شناسایی سبک‌های ساختاری مختلف صنعت عکس در دوره تیموری و انتقال آن به دوره صفوی است. هدف دوم، شناسایی هنرمندان فعال در این حوزه است و هدف سوم، مقایسه نقاط قوت و ضعف اجرای این فن در دوره‌های متقدم و متأخر صفوی با توجه به جامعه آماری مورد مطالعه در پژوهش حاضر است.

این پژوهش با بررسی نمونه‌های موجود در مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک، در پی گردآوری داده‌های دقیق‌تر پیرامون این فن کتاب‌آرایی است و با پاسخ به پرسش‌های زیر اهداف خود را دنبال می‌کند:

۱. این فن کتاب‌آرایی در چه دوره‌ای شکل گرفته و بیشترین نمود آن در کدام دوره بوده است؟
۲. فنون اجرایی و تناسبات مورد نیاز برای اجرای آن بر روی بوم‌های کاغذی چگونه بوده است؟
۳. این هنر از چه نقش‌مایه‌هایی الهام گرفته است؟
۴. هنرمندان عکس‌ساز فعال در این حوزه چه کسانی بوده‌اند؟

اهمیت و ضرورت این پژوهش از آن روست که این هنر با فنون نوین و ظرافتی بی‌مانند در کتاب‌آرایی شکوفا شده و بر نسخه‌های نفیس، از جمله دیوان‌های شعری دارای رقم کاتب، اجرا شده است؛ از این رو هم‌پای سایر هنرهای کتاب‌آرایی، به ویژه تذهیب، بسیار ارزشمند و گران‌بها بوده است. افزون بر این، مطالعات اندکی پیرامون این هنر ظریف صورت گرفته و نام هنرمندان شاخص، جز مولانا کپک، به ندرت ذکر شده است. بنابراین، انجام پژوهش‌های گسترده‌تر پیرامون نسخه‌های دارای عکس‌سازی ضروری می‌نماید.

روش تحقیق

تحقیق حاضر به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است و نتایج آن می‌تواند برای پژوهشگران سایر کتابخانه‌ها و موزه‌ها نیز قابل استفاده باشد. گردآوری اطلاعات به صورت مطالعات کتابخانه‌ای و تحقیقات میدانی از شش نسخه خطی مرقوم موجود در

مؤسسه کتابخانه و موزه ملی ملک انجام شده است. در مرحله نخست، پیشینه شکل‌گیری این فن (واژه «عکس‌ساختن») در فرهنگ‌های لغت بررسی شد و سپس نمونه‌های مشابه در کتابخانه‌ها، موزه‌ها و حراجی‌های خارج از ایران جست‌وجو گردید (شکل ۱). در ادامه، سبک اجرایی و الگوهای نقش‌مایه در نمونه‌های مورد مطالعه به روش کمی تجزیه و تحلیل و در نهایت دسته‌بندی و طبقه‌بندی شدند.

پیشینه تحقیق

برای یافتن پیشینه این فن در صنعت کتاب‌آرایی دوره‌های ایلخانی و تیموری، منابع دایره‌المعارفی و متون کهن بررسی شد تا نشانه‌هایی از این هنر شناسایی شود. قاضی احمد منشی قمی در کتاب *گلستان هنر* در دوره صفویه (منشی قمی، ۱۳۵۲: ۱۵۷) و شمس‌الدین محمد وصفی در *مرقع بوستان* (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۵۴۵) از واژه «عکس» و «عکس‌ساز» استفاده کرده‌اند. احمد سهیلی خوانساری در مقدمه *گلستان هنر* این فن را متعلق به عهد شاه طهماسب صفوی دانسته و از هنرمند زبردست آن دوره، مولانا کپک هروی، یاد کرده است که در کتب سفارشی نفیس برای سلاطین و دربار نقش‌اندازی می‌کرده است (منشی قمی، ۱۳۵۲: ۴۳).

مایل هروی به چگونگی اجرای این هنر در حواشی نسخ پرداخته و انواع تنوع طرح‌ها و نقش‌ها را شرح داده است (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۷۰۱). همچنین، استفاده از طرح‌های عجیب و غریب در حواشی مرقعات در کتاب *نسخه‌شناخت* توصیف شده است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۲۴۶). در میان پژوهش‌های جدید، مقاله کاردار طهران (۱۴۰۰: ۳) و مقاله کریم‌زاده تبریزی در *نامه بهارستان* (1392: 24) بررسی‌های موردی دقیق‌تری بر نسخه‌های خطی ارائه کرده‌اند. با این حال، این پژوهش‌ها نیز کاستی‌های موجود در شناخت صنعت عکس را نشان می‌دهند.

پژوهش حاضر در پی تکمیل این خلأها و افزایش داده‌های کمی و کیفی درباره این فن است. چگونگی اجرای این هنر، شناسایی هنرمندان شاخص، چرایی انتخاب نسخه‌های نفیس به‌عنوان بستر اجرا، تعیین نقطه اوج این هنر و بررسی انتقال ظرافت‌های آن به دوره‌های متأخر، از جمله موضوعاتی است که تاکنون به‌طور جامع بررسی نشده و در این پژوهش مورد توجه قرار گرفته است.

بحث

۱. تعاریف و فن صنعت عکس

واژه «صنعت عکس» در فرهنگ نفیسی و *دایره‌المعارف غیاث‌اللغات* به معنای «نقش در آینه و هر آنچه به‌صورت واژگونه منعکس می‌شود» تعریف شده است (نفیسی، ۲۵۳۵ ه.ش: ۲۳۹۱؛ رامپوری، ۱۳۶۳: ۶۰۸). این فن هنری شامل تصویرسازی گل و برگ، پرندگان و موجودات عجیب و غریب است که تصویر آن‌ها با طرحی از پیش طراحی‌شده بر روی کاغذی به قطع و اندازه حاشیه کتاب منتقل می‌شود و هنرمند اجراکننده آن «عکس‌ساز» نام می‌گیرد (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۷۰۱).

در توصیفات دیگر، آرتور پوپ و فیلیس آکرمن این فن را در قالب «قالب کاری» یا «باسمه» معرفی کرده‌اند (کاردار طهران، ۱۴۰۰: ۳) که تداعی‌کننده نوعی شابلون یا الگوی از پیش ساخته‌شده برای نقش‌اندازی است. در واقع، فن «صنعت عکس» با قطاعی پیوندی نزدیک دارد؛ بدین معنا که طرح‌ها و نقوشی که از بوم اصلی جدا شده‌اند، بر روی کاغذهای قطاعی و الحاقی

به متن خوشنویسی با رنگی متفاوت برگردان و چاپ می‌شوند. از این رو، نقش یا تصویر از یک صفحه اصلی قطاعی شده و به صورت ثابت در سراسر صفحات کتاب تکرار می‌شود که از آن با عنوان «صنعت عکس» یاد می‌شود. به بیان دیگر، هنر عکس نوعی قطاعی با نقوش ثابت و تکرارشونده در کل صفحات نسخه است.

در *مرآت‌الاصطلاح*، «کاغذ عکسی» نوعی کاغذ معرفی شده است که بدون قلم نقاشی می‌شود و بیان شده که صنعت عکس، تذهیب معرق و قطاعی از ابداعات استادان ایرانی مهاجر به هند بوده است (پورتر، ۱۳۸۹: ۷۵). این هنرمندان با اجازه شاه طهماسب صفوی در سال ۹۵۱ هـ.ق همراه با همایون، پادشاه هند، به این سرزمین عزیمت کردند و نهضتی نو در نقاشی هند پدید آوردند (منشی قمی، ۱۳۵۲: ۴۱).

این فن بیشتر در مرقعات و عمدتا در حاشیه‌ها به کار رفته و در کنار شیوه افشان، با تصاویر جانوران عجیب و غریب و نقوش گیاهی تزیین شده است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۲۴۶). حاشیه‌ها کناره‌های چهارگانه صفحات نسخه‌های خطی‌اند که معمولا سفید و نانوشته باقی می‌مانند و برای درج محتوا یا آرایه‌های تزئینی به کار می‌روند؛ از این رو بستری مناسب برای خلق آثار هنرمندان نقاش یا مذهب محسوب می‌شوند. نقوش عکس شده در درون جدول کشی‌های منظم قرار می‌گیرند تا چارچوب کلی و تناسبات ترکیب‌بندی مخدوش نشود. جدول کشی با خطوط موازی و مستقیم، معمولا با زر و نقره و گاه با رنگ‌های مختلف در نسخه‌های خطی انجام می‌شده است و نه تنها متن را از حاشیه، بلکه قطاعی عکس شده را نیز از متن جدا می‌کرده است.

شیوه اجرا بدین صورت بوده است که ابتدا نقش‌ها، شامل ختایی‌ها، نقوش گیاهی پیچان، درختان و جانوران، بر روی کاغذی به قطع و اندازه حاشیه کتاب طراحی می‌شد؛ سپس با شفره یا ابزارهای دیگر بریده می‌شدند. کاغذ طرح‌دار بر روی حاشیه کتاب قرار می‌گرفت و به رنگ دلخواه افشان می‌شد. پس از برداشتن کاغذ، نقش‌های ایجادشده بر حاشیه خشک می‌شدند. در مرحله نهایی، مذهب با طلا اطراف نقوش منتقل شده را تحریر و قلم‌گیری می‌کرد. نکته قابل توجه، مرحله قلم‌گیری و تحریر نهایی نقوش است که مشابه اصلاح تصویر (روتوش) در عکاسی مدرن به نظر می‌رسد (مایل هروی، ۱۳۷۲: ۷۰۲).

احمد سهیلی خوانساری در مقدمه *گلستان هنر* به تناسب قطع کاغذ با حاشیه اشاره کرده و قلم‌گیری طلا توسط مذهب یا مصور پس از خشک شدن نقوش افشان شده را گزارش کرده است (منشی قمی، ۱۳۵۲: ۴۳). بدین ترتیب، طرح‌های کم‌رنگ و لطیفی از گل و بوته، پرندگان و جانوران با قلم‌گیری طلا در حاشیه و گاه در متن نسخه ظاهر می‌شدند.

۲. هنرمندان عکس ساز

در اوایل سده پانزدهم میلادی، هنرمندانی که از بخارا و هرات برخاستند، از مهارت بالایی برخوردار بودند و به‌ویژه در جلدسازی و مینیاتورنگاری نقش بسزایی در ارتقای هنر کتاب‌آرایی ایفا کردند (پوپ، ۱۳۸۲: ۲۶۶). این دوره مقارن با آغاز دوره صفویه است؛ زمانی که توجه و حمایت از هنر و هنرمندان، به‌ویژه در عصر سلطنت شاه طهماسب صفوی، به اوج رسید. طهماسب، پسر بزرگ شاه اسماعیل، در کودکی به حکومت هرات منصوب شد و در آنجا نزد هنرمندان برجسته به فراگیری خوشنویسی و نقاشی پرداخت و در یازده سالگی نسخه‌ای به خط خود کتابت کرد. با پادشاهی این شاهزاده و بازگشت او به تبریز در سال ۹۲۹ هـ.ق/۱۵۲۲ م، گروه بسیاری از هنرمندان هرات نیز به تبریز آمدند و به تداوم سنت‌های کتاب‌آرایی تیموری پرداختند (Blair & Bloom, 1994: 194).

در کتاب *گلستان هنر*، نام «مولانا کپک» به عنوان هنرمند عکس ساز ذکر شده است. این هنرمند زبردست با دخل و تصرف در این فن و نوآوری‌هایی که پدید آورد، آرایه عکس سازی را به شکلی ممتاز اجرا کرد. نقوشی که او بر بوم‌های کاغذی ایجاد می کرد، از حیث ترکیب بندی، رنگ آمیزی و تخیل بصری، بسیار بدیع و دقیق توصیف شده‌اند (منشی قمی، ۱۳۵۲: ۴۳). اگرچه ابداع صنعت عکس معمولاً به هنرمند هراتی «مولانا کپک هروی» ملقب به «کپک سلطان» نسبت داده می شود که در اواخر قرن دهم هجری قمری و در عهد شاه طهماسب صفوی (۹۱۹-۹۸۴ ه.ق) می زیسته است، نمونه‌های مرقوم متقدم تری از این فن نیز شناخته شده است. از جمله، نمونه‌ای از آرایش دیوانی برای سلطان یعقوب آق قویونلو، فرزند اوزون حسن، به تاریخ ۸۷۸ ه.ق، احتمالاً کتابت شده در تبریز به خط عبدالرحیم خوارزمی (ملقب به یعقوبی یا سلطانی)، حاوی نمونه‌هایی از این فن گزارش شده است (URL1, 2023) (الف، شکل ۱). همچنین، نمونه‌ای از صفحه‌ای از جنگ شعر به سال ۸۷۶ ه.ق که برای سلطان محمد فاتح عثمانی (۸۳۵-۸۸۶ ه.ق) اهدا شده، دارای حدود ۵۰ قطعه نقش عکس متنوع بوده و در سال ۸۹۸ ه.ق به پایان رسیده است. بعدها شاه طهماسب این مجموعه را همراه با تصاویر الحاقی، از جمله نمونه‌هایی از صنعت عکس منسوب به مولانا کپک، به سلطان مراد سوم اهدا کرد (کریم زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۵۴۶).

شیلا بلر نیز به نسخه‌ای موسوم به «سفینه» در اواسط قرن پانزدهم میلادی و مقارن با دوره تیموری اشاره کرده است که در آن هنر عکس به کار رفته و آن را از نخستین تلاش‌ها برای دستیابی به ابری سازی دانسته است (Blair, 2000: 31). نمونه‌ای دیگر متعلق به نسخه *قصیده منفرجه (المشاعره)* به تاریخ ۸۹۲ ه.ق است که حاشیه‌های آن با طرح‌هایی از پرندگان در میان شاخه‌ها و برگ‌ها تزئین شده است. در نسخه‌ای متعلق به سال ۹۷۴ ه.ق نیز نقوشی با گل و پرند به رنگ قرمز بر زمینه آبی، و نمونه‌ای دیگر با تک رنگ سرخ در قالب دسته گل افشان در گلدان، همراه با برگ‌های سنبل و پرندگان زیبا، و درختی با چتر افشان گزارش شده است (کریم زاده تبریزی، ۱۳۹۲: ۲۴).

صفری آق قلعه نیز نمونه‌هایی از این فن را در حواشی مرقعی در کتابخانه ملی پاریس (بی تاریخ) با نقوش ختایی، و در نسخه خطی *روضه‌الانوار* خواجوی کرمانی با خطوط گردان متعلق به میانه قرون دهم و یازدهم هجری قمری گزارش کرده است (صفری آق قلعه، ۱۳۹۰: ۲۴۷). در دیوان حافظ متعلق به قرن شانزدهم میلادی که در مجموعه *Royal Collection Trust* نگهداری می شود (ب، شکل ۱)، صحنه‌هایی از درگیری حیوانات اهلی و وحشی، مناظر طبیعی، نقوش گیاهی پیچان و موجودات افسانه‌ای مشاهده می شود (URL4, 2023). همچنین، در برگه‌ای از اشعار سعدی متعلق به قرن شانزدهم میلادی، تصاویر عکس شده از نقوش گیاهی مانند درخت سرو و جانوران افسانه‌ای مانند سیمرغ گزارش شده است (URL5, 2023) (ج، شکل ۱). دیوان غزلیات امیر خسرو دهلوی نیز در همین دوره با این فن آراسته شده و در حراجی کریستیز مشاهده شده است (URL6, 2023) (د، شکل ۱). افزون بر این، در دیوانی که برای سلطان حسین بایقرا در سال ۹۰۵ ه.ق (۱۵۰۰ م) در هرات و به خط سلطان علی مشهدی کتابت شده است، این فن با ظرافت خاصی دیده می شود (URL2, 2023) (ه، شکل ۱). در همین تاریخ، جنگ شعر سفینه به خط سلطان محمد نور در هرات تنظیم شده است که در آن نقش فرشتگان در میان پیچک‌های گل و بو به تصویر درآمده است (URL3, 2023) (و، شکل ۱). مجموع این شواهد نشان می دهد که این فن احتمالاً پیش از مولانا کپک هروی ابداع شده و سپس به دست او به اوج تکامل رسیده است. قطاعی سازی به عنوان بخشی از این فرایند، کاری بسیار ظریف و دشوار بوده و به مهارت و استادی فراوان نیاز داشته است، به گونه‌ای که کوچک ترین لرزش در هنگام برش می توانست به خط و متن آسیب وارد

کند. در میان هنرمندان قطاعی ساز، مولانا کپک هروی هنر قطاعی در صنعت عکس را به کمال رساند و نوآوری‌های متعددی در این فن پدید آورد، چنان‌که در مرقع بوستان از او با عنوان «نادر العصر» یاد شده است. او خطوط، نقوش و رنگ‌هایی به کار برد که هم‌تراز با آثار مانی، استاد بهزاد، مظفرعلی و مولانا علی مصور دانسته شده است (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۵۴۵).

این هنرمند هراتی در «مشهد مقدس معتکف بوده و در مدرسه شاهرخیه حضور داشته و عکس‌های او مردم را از هنر زرافشان فارغ ساخته است» (منشی قمی، ۱۳۵۲: ۱۵۷). این گزارش نشان می‌دهد که مولانا کپک در عکس‌سازی چنان مهارت داشته که آثار او جایگزین آرایه‌هایی مانند افشان‌سازی در نسخه‌آرایی شده بود. پورتر نیز در بحث زرافشان به طرح‌های مشبک اشاره می‌کند که به کمک شابلون ایجاد می‌شد و پس از افشان زر و نقره، نقوش مشبک با قلم تحریر و دورگیری می‌شدند (پورتر، ۱۳۸۹: ۷۴).

علاوه بر مولانا کپک، سلطان ابراهیم میرزا صفوی (۹۴۶-۹۸۴ ه.ق) نیز در دارالسلطنه مشهد به هنر صنعت عکس پرداخته است. طراحی‌ها و نقاشی‌های او یادآور سبک کمال‌الدین بهزاد بود و در افشانگری و عکس‌سازی مهارت داشت. در طول ۳۴ سال حکمرانی این شاهزاده صفوی، گروه بسیاری از هنرمندان و شاعران در دربار او گرد آمدند. وی در فاصله سال‌های ۹۶۴ تا ۹۸۲ ه.ق، زمانی که شاه طهماسب حکومت خراسان را به او تفویض کرده بود، کارگاهی هنری در مشهد تأسیس کرد و هنرمندان تبریز و هرات را نیز به خدمت گرفت. او کتابخانه‌ای بزرگ بنیان نهاد و مرععی نفیس به دست هنرمندان نقاش و خوشنویس ترتیب داد. سرانجام این شاهزاده به فرمان شاه اسماعیل دوم در دارالسلطنه قزوین به قتل رسید (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۳: ۱۶؛ آژند، ۱۳۸۴: ۲۸؛ منشی قمی، ۱۳۵۲: ۵۷، ۱۱۵).

شکل ۱. پیشینه صنعت عکس در تزیین نسخ خطی؛ الف (URL1, 2023، ب (URL4, 2023، ج (URL5, 2023، د (URL6, 2023، ه (URL2, 2023، و (URL3, 2023)

معرفی نمونه‌های مطالعاتی

جهت مطالعه بر روی صنعت عکس نمونه‌های نسخ خطی در موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک بررسی شد. مشخصات این نمونه‌های مطالعاتی که همگی نسخه‌های خطی هستند در جدول زیر آورده شده است.

جدول ۱. مشخصات نمونه‌های مطالعاتی

ردیف	شماره اموالی به ترتیب تقدم تاریخی	عنوان نسخ خطی / شرح مختصر از خلق اثر
۱	۵۲۵۹	دیوان امیر شاهی سبزواری / خلق اثر: دوره صفویه (دوره شاه طهماسب اول) - کتابت: قرن ۱۰ ه.ق - مولف: امیر آق‌ملک ابن ملک جمال الدین فیروزکوهی (۷۶۶ در سبزواری - ۸۵۷ قمری)
۲	۵۹۷۵	دیوان امیر شاهی سبزواری / خلق اثر: دوره صفویه (دوره شاه طهماسب اول) - کتابت: سال ۹۸۰ ه.ق (قرن ۱۰) - مولف: امیر آق‌ملک بن ملک جمال الدین فیروزکوهی (۷۶۶ در سبزواری - ۸۵۷ قمری) از نوادگان سربداران ندیم بایسنقر میرزا در استرآباد بوده با تخلص شاهی
۳	۴۷۶۲	دیوان شعر ترکی / خلق اثر: دوره صفویه - خطاط: معزالدین محمد حسینی (وفات ۹۹۵ ه.ق) - کتابت: بین سالهای (۹۸۰ - ۹۸۴ ه.ق) - مولف: امیرعلیشیر نوائی، علیشیربن کیچکنه (۸۴۴ - ۹۰۶ ه.ق)
۴	۵۹۷۷	مجموعه اشعار فارسی و فلسفه یونانی / خلق اثر: دوره صفویه (تقدیم به سلطان صفی میرزا) - کتابت: سال ۱۰۱۷ و ۱۰۱۸ ه.ق (قرن ۱۱) توسط میرعماد حسینی - مولفان: مجموعه اشعار شاعران فارسی و مجموعه کلمات قصار فلاسفه
۵	۵۰۰۲	شاهراه نجات / خلق اثر: دوره صفویه (شاه سلیمان اول) - کتابت: ۱۰۸۴ ه.ق (قرن ۱۱) - مولف: محمدبن محمدرضا مجذوب تبریزی
۶	۲۲۷۸	زادالمعاد / خلق اثر: دوره صفویه (شاه سلطان حسین) - کتابت: ۱۱۲۰ ه.ق (قرن ۱۲) توسط احمد بن علی - مولف: محمدباقر بن محمدتقی مجلسی

۲-۱. فن عکس در نسخه ۵۲۵۹

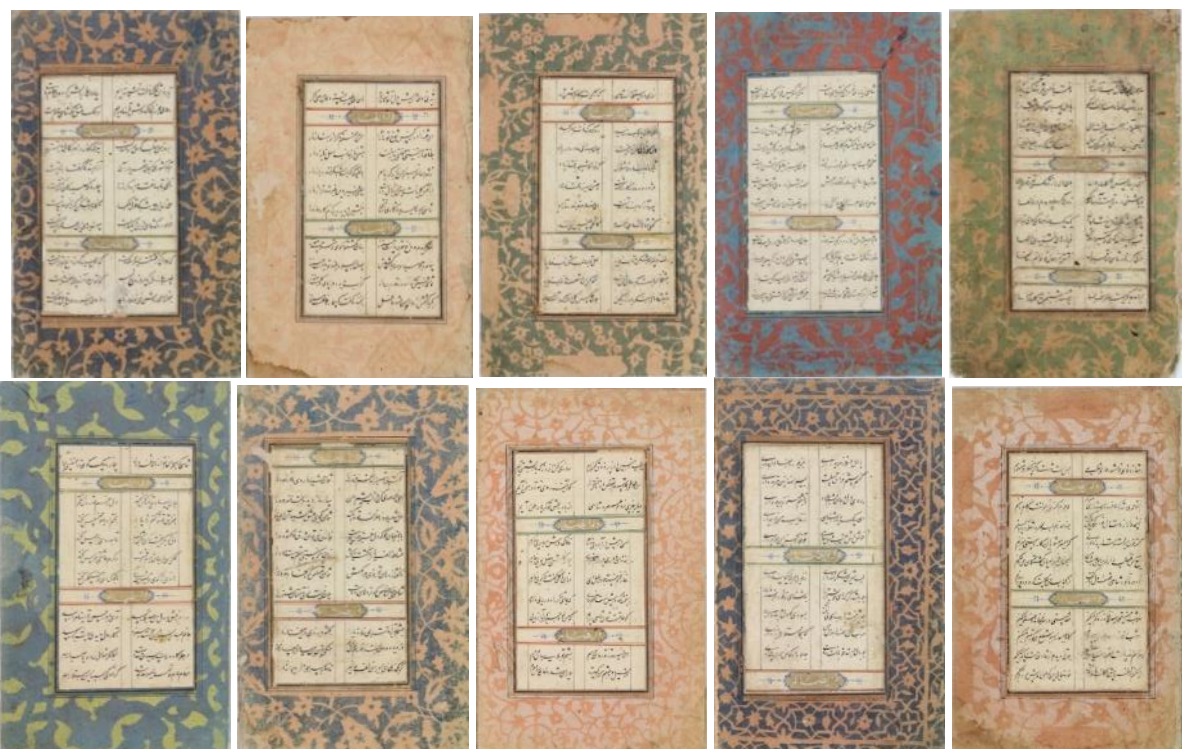
نسخه خطی شماره ۵۲۵۹ دیوانی از اشعار شاهی سبزواری است که در دوره شاه طهماسب اول صفوی و در سال ۹۸۰ ه.ق (قرن دهم هجری) کتابت شده و به صورت مرقع در جلد لاک‌ی جای گرفته است. تزئینات کتاب‌آرایی این نسخه خطی با بهره‌گیری از فن «صنعت عکس» و به شیوه منفی اجرا شده است. در این شیوه، اجرای مثبت نقوش به معنای رنگ‌آمیزی نقوش اصلی است، در حالی که در اجرای منفی، زمینه رنگ می‌شود و نقوش اصلی بدون رنگ باقی می‌مانند. هنرمند زمانی نقوش را به صورت منفی عکس کرده است که نقش مایه‌های اصلی از پیوستگی برخوردار بوده‌اند. در این حالت، نقش زمینه از طریق شابلون خارج شده و سپس با نمد آغشته به رنگ، فضای خالی زمینه پر شده و زمینه رنگ یا افشان شده است؛ در نتیجه، نقوش اصلی به صورت منفی و بدون رنگ (به رنگ طبیعی کاغذ) ظاهر شده‌اند.

نکته قابل توجه در این نسخه، اجرای قطاعی‌های عکس‌شده بر روی کاغذهای رنگی است؛ بدین معنا که هنرمند علاوه بر استفاده از فن عکس‌سازی برای تزئین کاغذ، نقوش را بر بستر کاغذهای رنگی نشانده است تا جلوه بصری آن‌ها را دوچندان کند. این ویژگی خود نشانگر نفاست و ارزش هنری نسخه است. برای نمونه، شابلون‌هایی با نقوش گیاهی پیچان، حواصل، روباه و خرگوش بر روی کاغذ آبی عکس‌شده و زمینه با افشان طلایی رنگ‌آمیزی شده است؛ در این حالت، نقوش اصلی به رنگ طبیعی کاغذ و به صورت خودرنگ ظاهر شده‌اند.

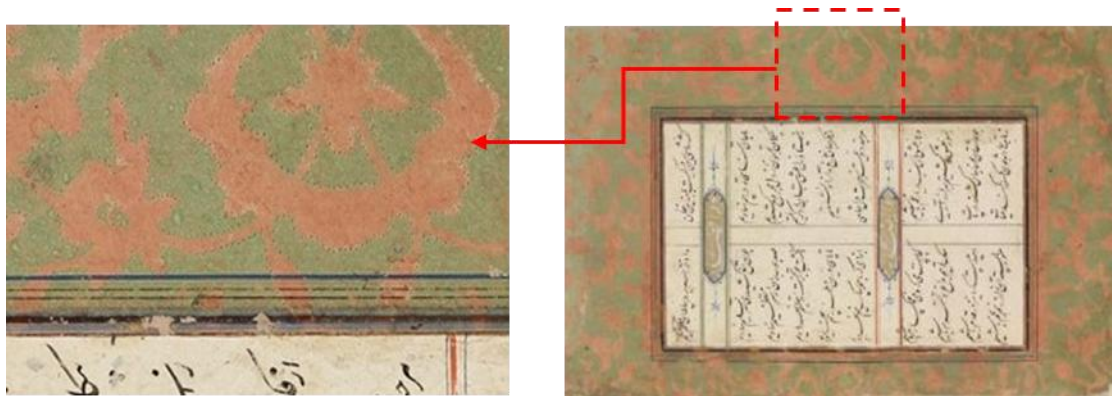
در این نسخه، تعداد ده شابلون مختلف برای اجرای صنعت عکس به کار رفته است. نقوش به صورت دوار (اسلیمی) و پیوسته در چهار طرف حاشیه عکس‌شده‌اند و در برخی صفحات به صورت قرینه و روبه‌روی هم اجرا شده‌اند. نقش‌مایه‌ها شامل گل و برگ‌های پیچان ختایی، گل پنج‌پر، شاه‌عباسی، لاله عباسی، درخت و بوته‌های گل، و انواع جانوران مانند خرگوش، حواصل، غاز و روباه، همچنین موجودات خیالی (دیو)، کتیبه، شرفه و نیم‌ترنج است.

تنوع رنگی زمینه‌ها شامل طیف‌های آبی تیره و روشن، طلایی - سبز، طلایی - زرد، قرمز، سبز تیره و روشن، صورتی، سفید (نقره‌آبی) و بنفش است که به صورت افشان، با پارچه نمدی رنگی یا با قلم‌مو اجرا شده‌اند. در این نسخه، قلم‌گیری با طلا و نقره مشاهده نمی‌شود. بوم کاغذی قطاعی‌شده یا خودرنگ است یا از کاغذهای رنگی آبی تیره و روشن و صورتی (گلبهی) استفاده شده است (شکل ۲).

در برخی صفحات، سوراخ‌های بسیار ریزی در اطراف طرح‌ها دیده می‌شود که نشان‌دهنده اجرای تکنیک گرت‌برداری برای انتقال نقش است (شکل ۳). با توجه به اینکه این نسخه در دارالسلطنه شاه طهماسب تدوین شده است، احتمال می‌رود اجرای آن به مولانا کبک هروی نسبت داده شود؛ ظرافت و دقت بالای نقوش عکس‌شده این انتساب احتمالی را تقویت می‌کند.

شکل ۲. اجرای منفی با ۱۰ عکس: انواعی از نقوش گل‌ها و حیوانات بر کاغذهای رنگی قطاعی‌شده بدون قلم‌گیری طلا.

شکل ۳. حفره‌های ریز در دور طرح‌ها برای اجرای عکس

۲-۲. فن عکس در نسخه ۵۹۷۵

نسخه خطی شماره ۵۹۷۵ نیز ادامه دیوان اشعار شاهی سبزواری است که در دوره شاه طهماسب اول صفوی و در سال ۹۸۰ ه.ق (قرن دهم هجری) کتابت شده است؛ با این تفاوت که برخلاف نسخه پیشین، به صورت مرقع در جلد چرمی معرق قرار گرفته است. تزیینات کتاب‌آرایی این نسخه خطی نیز با بهره‌گیری از فن «صنعت عکس» و همانند نسخه قبل به شیوه منفی اجرا شده است.

در این نسخه نیز فن عکس بر روی کاغذهای قطاعی شده در رنگ‌های متنوع سبز، آبی، قهوه‌ای، زرد، صورتی و بی‌رنگ اجرا شده است. تعداد شابلون‌های به کاررفته در تزیین صفحات این نسخه هفت عدد است. تصاویر و نقش‌مایه‌ها عمدتاً از مناظر طبیعی الهام گرفته و شامل نقوش گیاهی دوار در ترکیب با حیوانات است. بیشترین نقوش گیاهی به گل‌های لاله عباسی، پیچک‌های ختایی، ترنج و کتیبه‌های نیم‌ترنج در طرح‌های پیوسته اختصاص دارد که گاه با حضور حیواناتی مانند قوچ و بلبل همراه شده‌اند (شکل ۴).

در میان تصاویر عکس‌شده، منظره‌ای بسیار واقع‌گرایانه و طبیعی - همانند تابلوی نقاشی - مشاهده می‌شود که در شکل ۵ ارائه شده است. در این نسخه نیز نقوش عکس‌شده اصلاح و پرداخت نهایی نشده‌اند و قلم‌گیری با طلا به کار نرفته است. بیشترین رنگ‌های مورد استفاده در رنگ‌آمیزی زمینه شامل نقره‌آبی (سفید)، طلایی، قرمز و آبی تیره و روشن است که به صورت افشان و با فتیله‌های نمدی و پارچه‌ای اجرا شده‌اند.

همانند نسخه پیشین، می‌توان احتمال داد که اجرای تصاویر عکس‌شده توسط مولانا کپک هروی در دارالسلطنه شاه طهماسب انجام شده باشد. نکته قابل توجه آن است که با وجود حضور مینیاتورهای ظریف و پرکار در این نسخه خطی، حواشی همچنان با فن صنعت عکس تزیین شده‌اند که نشان‌دهنده اهمیت و جایگاه این شیوه در آرایش نسخه‌های نفیس عصر صفوی است.

شکل ۴. اجرای منفی با ۷ عکس: انواعی از نقوش گل‌ها و حیوانات بر کاغذهای رنگی شده بدون قلم‌گیری طلا

شکل ۵. اجرای منفی عکس شابلون ۸: منظره طبیعی

۲-۳. فن عکس در نسخه ۴۷۶۲

نسخه خطی شماره ۴۷۶۲ شامل دیوان اشعار ترکی جغتایی امیرعلیشیر نوایی، وزیر دانشمند سلطان حسین بایقرا در دوره تیموری است. این نسخه به خط نستعلیق معزالدین محمد حسینی کاشانی (میر معز)، از شاگردان میرهبه‌الله کاشانی، کتابت شده و حاشیه‌های آن با بهره‌گیری از هنر-صنعت عکس‌تزیین یافته است. میر معز از خوشنویسان دوره شاه طهماسب صفوی بود که در سال ۹۹۵ هـ.ق درگذشت. بر اساس رقم و امضای وی در انجام کتاب، که به قلم سه‌دانگ جلی ممتاز نگارش شده، تاریخ کتابت نسخه سال ۹۸۱ هـ.ق تعیین می‌شود.

در کتاب‌آرایی این دیوان، تعداد ۱۲ شکل عکس‌شده با تنوع و ظرافت بسیار به کار رفته است. این فن هم به صورت مثبت و هم به صورت منفی اجرا شده و پس از فرآیند عکس‌شدن، نقوش مورد اصلاح و پرداخت قرار گرفته‌اند. بدین ترتیب که هنرمند با قلم‌گیری طلا، جزئیات تصویری نظیر درخت سرو، بال پرستوها، اندام حیوانات و موجودات خیال‌انگیز را با مهارتی چشمگیر تکمیل کرده است.

علاوه بر تنوع رنگی شامل قرمز، آبی روشن، سبز و سفید (نقره‌آبی)، در تصاویر عکس‌شده از کاغذهای رنگی سبز و آبی در کنار کاغذ بی‌رنگ نیز استفاده شده است. نقوش تزیینی به دو دسته اصلی تقسیم می‌شوند: در دسته نخست، طرح‌های گل و برگ ختایی دوار و پیچان به همراه نقوش لاله عباسی، ترنج، پرند و کتیبه که در چهار سوی حواشی با نهایت ظرافت به شیوه عکس اجرا شده‌اند. در دسته دوم، مناظر طبیعی و به‌ویژه صحنه‌های حیات وحش شامل ببر، گوزن، آهو، طاووس یا طوطی، درختچه‌هایی با برگ‌های بزرگ، درختان شکوفه‌دار، گل و برگ، درخت سرو، سنگ و بوته، و نیز حیوانات افسانه‌ای و خیال‌انگیز همچون سیمرغ و دیو، که احتمالاً به صورت نر و ماده تصویر شده‌اند، مشاهده می‌شود.

شکل ۶. اجرای مثبت و منفی با ۱۲ عکس: انواعی از نقوش درختان شکوفه و سرو، گل‌ها و حیوانات اهلی، وحشی و افسانه‌ای بر کاغذهای رنگی قطاعی شده با قلم‌گیری طلا و پرداز

۲-۴. فن عکس در نسخه ۵۹۷۷

نسخه خطی شماره ۵۹۷۷ شامل مجموعه‌ای از اشعار فارسی و متون فلسفه یونانی است که به خط میرعماد حسنی در سال‌های ۱۰۱۷ و ۱۰۱۸ ه.ق (قرن ۱۱ ه.ق) و در دوره صفویه کتابت شده و همچون نسخه‌های پیشین، یکی از نفیس‌ترین نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک به شمار می‌آید. این نسخه شامل گزیده‌ای از اشعار شاعران فارسی‌زبان دوره صفوی همچون سعدی (مصلح بن عبدالله سعدی)، انیسی (علیقلی بیک انیسی شاملو)، کمال خجندی (کمال الدین مسعود خجندی، معروف به شیخ کمال)، کمال الدین اصفهانی (اسماعیل بن جمال الدین کمال اسماعیل)، ناصر خسرو (ابومعین حکیم ناصر خسرو قبادیانی)، واهب، سوزنی (محمد بن مسعود سوزنی)، عمادی (عمادالدین عمادی غزنوی) و نیز شاعران دوره تیموری مانند محمدحسن زلالی خوانساری، حیدر کلیچه، صدفی، سامی (سام میرزا صفوی، فرزند شاه اسماعیل)، صوفی و حکیم سنایی است. افزون بر این، مجموعه‌ای از کلمات قصار و پندهای منسوب به فلاسفه یونانی چون سقراط، افلاطون، فیثاغورس، جالینوس، ذیقراطیس و اقلیدس نیز در این نسخه گردآوری شده است.

این مجموعه در جلد لاکی مصحف شده و شیوه مصورسازی آن مبتنی بر بهره‌گیری از هنر-صنعت عکس به شیوه مثبت است؛ بدین معنا که هنرمند عکس‌ساز و قطاعی کار به رنگ آمیزی نقوش اصلی پرداخته است. در این نسخه، تمامی تصاویر عکس‌شده بر روی کاغذهای خودرنگ قطاعی شده نشانده و با طلا قلم‌گیری و دورگیری شده‌اند. از نکات قابل توجه در تصاویر این نسخه خطی، اصلاح و پرداخت برخی از نقوش حیوانی و گیاهی از طریق رنگ‌گذاری مجدد توسط هنرمند است که عمدتاً با رنگ‌های سیاه، قهوه‌ای مایل به قرمز (آجری) و قرمز اجرا شده‌اند.

این تصاویر در چهار سوی حاشیه و در چارچوب جدول‌بندی شده و شامل مجموعه‌ای متنوع از نقوش است که با استفاده از ۹ شابلون عکس اجرا شده‌اند. تصاویر و نقوش به کاررفته در این نسخه از واقع‌گرایی بالایی برخوردار بوده و شامل گونه‌های مختلف گیاهی و جانوری است. نقوش گیاهی دربرگیرنده گل و بوته‌های پیچان از جمله گل میخک، بنفشه ایرانی، برگ‌های شبدر، گل‌های لاله (گل حسرت)، ختمی، لاله واژگون، شقایق یا لاله عباسی، سوسن یا زنبق و گل رز، و نیز درخت شکوفه سیب است. در میان نقوش حیوانی نیز تصاویری از شیر، آهو، خرگوش، پرستو، کبوتر و پروانه مشاهده می‌شود (شکل ۷). با توجه به یادداشت‌های میرعماد حسنی مبنی بر تنظیم نسخه در اصفهان، می‌توان با احتیاط فرض کرد که هنرمندان عکس‌ساز و قطاعی کار اصفهانی خالق نقوش عکس‌شده این نسخه بوده‌اند.

۲-۵. فن عکس در نسخه ۵۰۰۲

نسخه خطی شماره ۵۰۰۲ در دوره پادشاهی شاه صفی دوم (سلیمان اول صفوی) و در سال ۱۰۸۴ ه.ق (قرن ۱۱ ه.ق) کتابت شده است. فن کتاب‌آرایی صفحات این نسخه با بهره‌گیری از هنر-صنعت عکس و به شیوه مثبت اجرا شده است. مشابه نمونه‌های پیشین، نقوش اصلی دارای رنگ بوده و زمینه‌ای که از شابلون خارج شده، بدون رنگ باقی مانده است. این تزیینات پس از آخرین خط جدول‌کشی و در سه سوی حاشیه (به‌جز عطف) اجرا شده‌اند.

در این نمونه، هنرمند از تعداد زیادی شابلون‌های گیاهی غیرپیوسته و مجزا بهره گرفته و با کنار هم قرار دادن آن‌ها، ترکیب‌بندی‌های تزئینی متنوعی را در حواشی صفحات ایجاد کرده است (شکل ۸). مشاهده نقش‌های کم‌رنگ در برخی صفحات، به‌ویژه با رنگ‌های سبز و قرمز، نشان می‌دهد که شابلون‌های استخراج‌شده از نقوش گیاهی ابتدا رنگ آمیزی شده و

سپس به کاغذ منتقل شده‌اند. استمرار استفاده از شابلون‌ها در صفحات متوالی موجب کاهش شدت رنگ و در نتیجه کم‌رنگ شدن تصاویر حاصل از عکس نشانیدن شده است؛ از این رو شابلون‌ها باید مجدداً بر روی نمد آغشته به رنگ قرار می‌گرفتند. این شیوه، عموماً منجر به شکل‌گیری نقوش مثبت می‌شود.

شکل ۷. اجرای مثبت با ۹ عکس: انواعی از نقوش گل‌ها و حیوانات بر کاغذهای خود رنگ قطعی شده با قلم‌گیری طلا

شیوه اجرای صنعت عکس در این نسخه از حیث ساختار کتاب‌آرایی متفاوت است؛ زیرا حواشی صفحات قطعی نشده و نقوش به‌طور مستقیم بر روی متن اصلی و سراسر صفحات کاغذ اجرا شده‌اند. خطوط قالب کاغذسازی که تداوم و یکپارچگی متن و حاشیه را نشان می‌دهد، همراه با عکس‌شدن بخشی از نقوش بر روی متن اصلی (اعم از عمدی یا سهوی)، مؤید این امر است (شکل ۹).

در این نسخه، حدود ۷ شابلون عکس با نقوشی شامل انواع گل رز، میخک، لاله حافظی، تاج خروسی، سرو یا گل بوستان (آمارانت) و پروانه برای تزئین صفحات به کار رفته است. هنرمند تنها در صفحات آغازین نسخه، پس از اجرای صنعت عکس، به قلم‌گیری با طلا و افزودن ظرایف جزئی همچون خارهای گل‌ها پرداخته و نقوش را اصلاح و پرداخت کرده است. در اینجا نیز نقش اصلی از شابلون خارج شده و سپس با نمد آغشته به رنگ، فضای خالی نقش اصلی پر شده و تصاویر عکس شده‌اند. ضعف اجرایی نقوش عکس شده بر روی کاغذهای فرنگی با آب‌نقش (ته‌نقش) اروپایی، آن‌هم بدون قطعی کردن حواشی، از ویژگی‌های شاخص این نسخه خطی به شمار می‌آید. نشان کاغذ فرنگی در گوشه بالای سمت چپ صفحه، در دومین نمونه از شکل ۹ به‌وضوح قابل مشاهده است.

شکل ۸. اجرای مثبت فن صنعت عکس با ۷ عکس: انواعی از نقوش گل و پروانه و قلم‌گیری طلا در صفحات نخست

شکل ۹. تداوم خطوط قالب کاغذ فرنگی از متن تا حاشیه و حضور عکس در متن، (قطعی نشدن عکس در حاشیه‌ها)

۲-۶. فن عکس در نسخه ۲۲۷۸

نسخه خطی شماره ۲۲۷۸ متعلق به دوره شاه سلطان حسین صفوی است و تاریخ کتابت آن به سال ۱۱۲۰ ه.ق (قرن ۱۲ ه.ق) بازمی‌گردد. در این نسخه، صنعت عکس برای تزئین حواشی صفحات به کار رفته است. قطعی‌های عکس شده تنها از دو نقش بهره گرفته‌اند که در چهار سوی حاشیه و در دو جدول از متن اصلی جدا شده‌اند.

نقوش به شیوه مثبت اجرا شده‌اند؛ بدین معنا که نقوش اصلی رنگ آمیزی شده‌اند. گل میخک در جدول نخست و واگیره تسمه‌اندازی شده در جدول دوم، عناصر اصلی تزئینی این نسخه را تشکیل می‌دهند. استمرار نقوش عکس شده و گاهی کم‌رنگ

شدن آن‌ها، که تنها با یک رنگ قرمز انجام شده است، نشان می‌دهد که هنرمند برای چندین صفحه متوالی از شابلون رنگی یا فتیله آغشته به رنگ استفاده کرده است.

به نظر می‌رسد شیوه اجرایی این نسخه به این صورت بوده است که نقش اصلی از شابلون خارج شده و سپس با نمد آغشته به رنگ، فضای خالی نقش پر شده است؛ بنابراین نقوش اصلی تنها با رنگ قرمز عکس شده‌اند. قلم‌گیری با طلا تنها در صفحات نخست و آغازین مشاهده می‌شود و در مجموع، این نسخه از نظر ظرافت و کیفیت اجرا، در مقایسه با نسخه‌های پیشین از سطح پایین‌تری برخوردار است (شکل ۱۰).

شکل ۱۰. اجرای مثبت صنعت عکس با شابلون نقش گل میخک، شابلون واگیره عکس شده در داخل جدول کشی و قلم‌گیری طلا در صفحات نخست

بحث و یافته‌ها

نتایج پژوهش نشان می‌دهند که مصورسازی کتاب به شیوه قطاعی عکس شده پس از اتمام خوشنویسی توسط کاتب انجام شده است. به این ترتیب، هنرمند ابتدا قطاعی‌های عکس شده را بر قاب‌های متن در وسط صفحه قرار داده و سپس با دقت و ظرافت خاص اقدام به جدول‌کشی و الصاق آن‌ها به متن نموده است. در هیچ یک از نمونه‌های بررسی شده نام هنرمند عکاس و قطاعی‌ساز ثبت نشده است و همانند دیگر روش‌های مصورسازی، نقاشی، طلااندازی، افشان و مذهب تنها نام کاتب در انجامه کتاب ذکر شده و اثری از رقم یا نام مصور مشاهده نمی‌شود (Lockonine & Ivanov, 2010: 18).

مطالعات تاریخی و شواهد موزه‌ای، مجموعه‌های خصوصی و کتابخانه‌های مورد بررسی نشان می‌دهند که این هنر از اواخر دوره تیموری، به‌ویژه از نیمه دوم قرن ۱۴ م.، آغاز شده و در اوایل دوره صفویه به اوج خود می‌رسد. بیشتر نسخه‌های دربار و سفارش سلاطین با این فن مصور می‌شدند که احتمالاً سرعت مصورسازی را نیز افزایش می‌داد.

در میان نمونه‌های پژوهشی، دو دیوان امیرشاهی سبزواری به شماره اموالی ۵۲۵۹ و ۵۹۷۵ و دیوان شعر ترکی امیرعلیشیرنوازی به شماره اموالی ۴۷۶۲ با ظرافت و دقت ویژه‌ای عکس شده‌اند. از آنجا که این سه نسخه در دوره متقدم صفویه (۹۰۷-۹۸۴ ه.ق / ۱۵۰۱-۱۵۷۶ م.) و بین سال‌های ۹۸۰ تا ۹۸۴ ه.ق / ۱۵۷۲-۱۵۷۶ م. کتابت شده‌اند، می‌توان تصاویر آن‌ها را به مولانا کپک نسبت داد. این هنرمند اهل هرات احتمالاً در کتابخانه سلطنتی یا مدرسه شاهرخیه مشهد سکونت داشته است (منشی

قمی، ۱۳۵۲: ۴۳). علاوه بر او، سلطان ابراهیم میرزا، برادرزاده شاه طهماسب و مقیم مشهد نیز به صنعت عکس می‌پرداخت و احتمالاً در برخی نسخه‌ها دخیل بوده است، هرچند نام او در کتابت ذکر نشده است.

در نسخه ۵۹۷۷ که مجموعه اشعار فارسی و کلمات قصار فلاسفه یونانی به خط میرعماد است، شیوه صنعت عکس تغییر می‌کند. این نسخه که متعلق به دوره متأخر صفویان (۹۸۴-۱۱۴۵ ه.ق / ۱۵۷۶-۱۷۳۲ م.) و کتابت شده در سال‌های ۱۰۱۷-۱۰۱۸ ه.ق / ۱۶۱۱-۱۶۱۲ م. است، از عکس‌هایی بدون ظرافت دوره پیشین برخوردار بوده و به واقعیت نزدیک‌تر است. پرداخت تصاویر در صفحات نخست با قلم‌گیری طلا انجام شده و رنگ‌گذاری مجدد بر روی برخی تصاویر صورت گرفته و عکس‌های حاشیه مجدداً در جدول‌بندی قرار گرفته‌اند.

نسخه ۵۰۰۲ با عنوان «شاهراه نجات» از کیفیت پایینی برخوردار است؛ عکس‌ها بدون ظرافت اجرا شده‌اند، بر روی کاغذ قطاعی نشده‌اند و نقوش گل و برگ و درختان با دقت بسیار اندکی به حاشیه و حتی قاب متن وارد شده‌اند. این نسخه در زمان شاه سلیمان صفوی و در سال ۱۰۸۴ ه.ق کتابت شده است.

در نسخه «زاد المعاد» متعلق به سال ۱۱۲۰ ه.ق (دوره شاه سلطان حسین صفوی) نیز تنها یک نقش ساده گل میخک برای صنعت عکس حواشی استفاده شده و از ظرافت و دقت نسخه‌های پیشین برخوردار نیست. در این نسخه، هنرمند قطاعی ساز نقوش عکس شده را در دو جدول با طرح گل میخک و واگیره تسمه‌اندازی در اطراف حاشیه اجرا کرده است.

در دوره نخست صفویه، علاوه بر ظرافت اجرا، نقوش دارای بیان خیال‌گونه و افسانه‌ای هستند. حضور گل و بوته‌های پیچان و دوار همراه با پرندگانی در حال حرکت خیال‌گونه، موجودات افسانه‌ای همچون دیو (ترکیب انسان و حیوان) و سیم‌رخ که مختص مینیاتور ایرانی است، و گیاهان شگفت‌انگیز، از ویژگی‌های بارز این هنر است. همچنین، صحنه‌هایی از حیات وحش، شکار شیر و ببر و یا آرامش آهوان و گوزن‌ها و حضور پرستوها و طوطی‌ها بر درختان شکوفه، در آثار مشاهده می‌شوند.

شمس‌الدین محمد وصفی در مقدمه مرقع بوستان تصریح می‌کند که ترسیم چنین صحنه‌هایی تنها از مولانا کپک برمی‌آمده است. وی در این باره می‌نویسد: "در این باب موشکافان مانی فرهنگ و جادو طبعان خطای و فرنگ تصویرات و خیالات عجیبه و نقش‌ها و انگیزه‌های غریبه مثل مانی و استاد بهزاد و مظفر علی و مولانا علی مصور و دیگر نادرالعصری مولانا کپک عکاس الهروی که تصویرات و خطوط عکس نموده و عکس الوان افشان و رنگ‌های گوناگون و طراحی و مثنی آن را هیچ فردی از افراد انسانی بهتر و نیکوتر از وی نکرده است. حقا که پری پیکری و حور منظری که بر لوح خاطر نقاش و بر صفحه ضمیر طراح جلوه نماید در آینه خاطر هیچ کس روی ننماید..."

نکنجد بجز جان در او هیچ چیز

... است و پاکیزگی و تمیز

بهشتی ز باد خزان بی‌قصور

زاشکال گل‌ها و نقش طیور

همه امن از آسیب باد و تگرگ

هزاران گل و لاله و شاخ و برگ

(شمس‌الدین محمد وصفی، مقدمه مرقع بوستان)

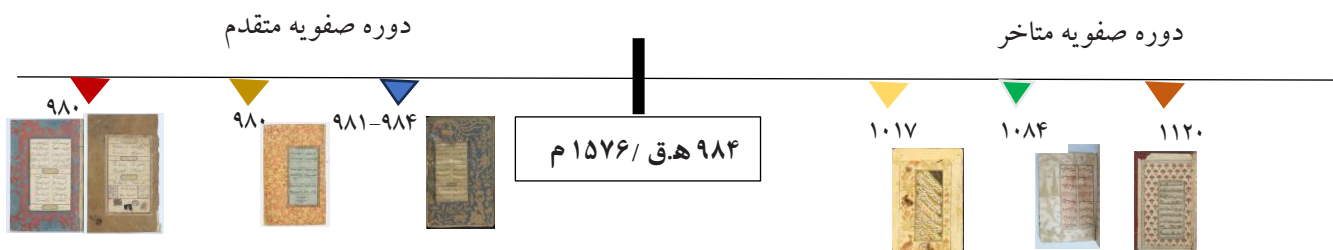
چون غرض ذکر بعضی از استادان این بود که جواهر خطوط اعلا ایشان و تنوع تصاویر زیبای ایشان در این درج و درین مرقع مندرج است" (کریم‌زاده تبریزی، ۱۳۶۹: ۵۴۶-۵۴۵).

اما چنین صحنه‌هایی در دوره متأخر صفویه مشاهده نمی‌شوند. درختان سرو، گل‌ها و حیوانات از یکدیگر فاصله دارند و گردش سیال میان آن‌ها دیده نمی‌شود. خبری از گل و برگ ختایی دوار نیست و گویی همه عناصر در خاموشی و انزوا قرار گرفته‌اند. نقوش به‌طور کلی ساده و ضعیف شده‌اند و تشخیص نوع گل‌ها یا تفاوت میان آن‌ها دشوار است. بنابراین، همان‌طور که نمونه‌های موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک نشان می‌دهند، می‌توان دو دوره متمایز در صنعت قطاعی عکس‌شده (صنعت عکس) در دوره صفویه شناسایی کرد: دوره متقدم و دوره متأخر، که تفاوت‌های چشمگیری با یکدیگر دارند.

در دوره متقدم صفویه (۹۰۷-۹۸۴ ه.ق / ۱۵۰۱-۱۵۷۶ م.) صنعت عکس در اوج خود بوده و طرح‌ها و نقوش آن شباهت بسیاری با نمونه‌های اواخر دوره تیموری دارند (شکل ۱). این فن برای کتاب‌آرایی نسخ نفیسی همچون *روضه‌الانوار* خواجوی کرمانی، دیوان شاهی، دیوان امیرعلیشیرنوبی و شکیکچکنه به کار رفته است. بی‌شک مولانا کپک نیز در همین دوره به این هنر پرداخته و نقوش زیبا و ترسیم‌های بی‌مانند صنعت عکس از آثار اوست.

با گذشت زمان و به‌ویژه از سال ۹۸۴ ه.ق به بعد، دیگر اثری از ظرافت و زیبایی نقوش قطاعی‌های عکس‌شده دیده نمی‌شود. در قرن ۱۱ ه.ق، طرح و نقش‌ها ضعیف و ساده اجرا شده و بر روی کاغذهای خودرنگ و سفید و بدون قطاعی قرار می‌گیرند. از این دوره به بعد، این فن به تدریج تنزل یافته و به فراموشی سپرده می‌شود. نمودار زیر تسلسل تاریخی صنعت عکس را بر اساس نمونه‌های موجود در کتابخانه و موزه ملی ملک نشان می‌دهد.

شکل ۱۱. نمودار تسلسل تاریخی صنعت عکس در دو دوره متوالی صفویه در نمونه‌های مطالعاتی موزه ملی ملک

در جدول زیر نتایج حاصل از یافته‌های صنعت عکس (قطاعی عکس شده) در نمونه‌های مطالعاتی موسسه کتابخانه و موزه ملی ملک از دوره صفویه (متقدم و متأخر) جمع‌بندی شده است.

جدول ۲- ویژگی‌های نمونه آثار مطالعاتی با اجرای فن صنعت عکس

نسخه خطی	سال ق.ه	نوع اجرا	تعداد عکس	رنگ کاغذ	رنگ عکس	نقوش (گیاهی - حیوانی - اسلیمی)
۵۲۵۹	۹۸۰	منفی	۱۰ شابلون پیوسته	آبی تیره و روشن، طلایی - سبز، طلایی - زرد، قرمز، سبز تیره و کم رنگ، صورتی.	خطوط پیچان گل و گیاه - کتیبه - حیوانات (خرگوش، حواصیل، اردک، روباه، خرگوش) - نقوش عجیب و غریب با حفرات ریز گره‌برداری شده از شابلون	

	سفید (نقره آبی)، بنفش					
۵۹۷۵	۹۸۰	منفی	۸ شابلون پیوسته	سبز، آبی، قهوه‌ای، زرد، صورتی	نقره آبی (سفید)، طلایی، قرمز، آبی تیره و روشن	خطوط پیچان گل و گیاه، منظره طبیعی - حیوانات (بلبل و قوچ)
۴۷۶۲	۹۸۰	منفی	۱۲ شابلون عکس	خودرنگ، سبز، آبی تیره و روشن	نقره آبی (سفید)، قرمز، آبی تیره و روشن، سبز	گل و برگ ختایی دوار و پیچان به همراه نقوش لاله عباسی، ترنج، پرند، کتیبه مناظر طبیعی و حیات وحش از جمله ببر، گوزن، آهو، طاووس یا طوطی، درختچه‌هایی با برگ‌های بزرگ، درختان شکوفه، گل و برگ، درخت سرو، سنگ و بوته و حیوانات افسانه‌ای سیمرغ و دیو احتمالاً نر و ماده
۵۹۷۷	۱۰۱۷	مثبت	۹ شابلون عکس	خودرنگ	سبز - قرمز - سیاه - قهوه‌ای (زرشکی) - قلم‌گیری طلا	خطوط پیچان از گل میخک و بنفشه ایرانی و برگ‌های شیدر، گل‌های لاله (گل حسرت)، ختمی، لاله واژگون، شقایق یا لاله عباسی، سوسن یا زنبق و رز، درخت شکوفه سیب - حیوانات: شیر، آهو، خرگوش، پرستو و پروانه
۵۰۰۲	۱۰۸۴	مثبت	۷ شابلون پیوسته	خودرنگ	سبز (ساقه و برگ) - قرمز (گلبرگ) - قلم‌گیری طلا	انواع رز، میخک، لاله، تاج خروسی، سرو - پروانه
۲۲۷۸	۱۱۲۰	مثبت	۲ شابلون پیوسته	خودرنگ	قرمز - قلم‌گیری طلا	گل میخک . واگیره تسمه‌اندازی

نتیجه‌گیری

یافته‌ها نشان می‌دهند که فن عکس‌نشانیدن طرح و نقوش بر بوم‌های کاغذی، یا همان «صنعت عکس»، سابقه‌ای دیرینه در کتاب‌آرایی دارد و هنرمندان مختص این حرفه در دارالسلطنه‌ها و دارالصنایع دربار پادشاهان و شاهزادگان حضور داشته‌اند. این هنرمندان به‌طور قطع با هنر قطاعی‌سازی و زر افشان آشنا بوده و گاه اجرای این دو فن را همراه با صنعت عکس به صورت همزمان انجام می‌دادند.

جمع‌بندی مطالعات کتابخانه‌ای و تطبیق با نمونه‌های موجود، پاسخ به پرسش اول پژوهش را مشخص کرده است: این صنعت از اواخر دوره تیموری، در زمان حکومت سلطان حسین میرزا بایقرا شکل گرفته و در دوره شاه طهماسب به اوج ظهور در تزیین نسخه‌ها رسیده است. پژوهش‌های تاریخی و نمونه‌های مطالعاتی بیشترین نمود این هنر را در اواخر دوره تیموری و اوایل دوره صفویه نشان می‌دهند.

از نظر چگونگی و کیفیت اجرای فن، نقوش با طرح‌های خفیف و کم‌رنگ بیشتر در حاشیه‌ها عکس شده‌اند، برخی به جدول‌کشی راه یافته‌اند و به ندرت وارد متن شده‌اند. این نقوش علاوه بر مرقعات، در مصورسازی کاغذهای نسخ خطی همراه با افشان و اغلب با قلم‌گیری طلا به کار رفته‌اند. هنگامی که عکس به صورت مثبت اجرا شده، هنرمند از دورگیری با طلا و پرداخت با رنگ‌گذاری مجدد استفاده کرده و زمانی که به صورت منفی اجرا شده، خبری از قلم‌گیری با طلا نیست.

این فن نه تنها قابلیت اجرا بر روی کاغذهای خودرنگ را داشته، بلکه بر روی انواع کاغذهای رنگی قطاعی شده نیز قابل انجام بوده است، که در نسخ خطی نفیس پژوهش حاضر مشهود است. ظرافت و تنوع بالای عکس‌ها، از جمله تعداد و تنوع شابلون‌ها، که بستگی به خلاقیت و ابتکار هنرمند دارد، بر نفاست نسخه خلق شده دلالت می‌کند و پاسخگوی پرسش دوم پژوهش است.

موضوعات عکس‌ها شامل نقوش گیاهی، خطوط دوار و پیوسته گل و بوته، جانوران اهلی و وحشی، پرندگان، پروانه و حتی مناظر طبیعی و واقع‌گرایانه است، که پاسخگوی پرسش سوم پژوهش می‌باشد.

از آنجا که قوی‌ترین آثار و شاخص‌ترین نمونه‌ها در دوره شاه طهماسب شکل گرفته و تنها نام دو هنرمند برجسته، مولانا کپک و سلطان ابراهیم میرزا، در منابع تاریخی برای این حرفه ذکر شده است، احتمالاً دیوان‌های شاهی موجود در موزه ملی ملک نیز به دست این دو هنرمند و به ویژه مولانا کپک عکس شده‌اند؛ که این پاسخ پرسش چهارم پژوهش است. یافتن شاهنامه اهدایی شاه طهماسب به مراد سوم، پادشاه عثمانی، می‌تواند در بازآوری و شناخت دقیق تصاویر صنعت عکس این هنرمند راهگشا باشد.

اگرچه فن عکس پس از صفویه کم‌کم از میان رفت، اما شناسایی و برشمردن ویژگی‌های این فن زیبا، فریبنده و فراموش‌شده، کمک فراوانی به احیا و بازنمایی آن می‌کند. امید است مطالعات بیشتری پیرامون این هنر و هنرمندان شاخص آن، به ویژه آثار مولانا کپک، در نمونه‌های داخل و خارج از ایران انجام گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. کپک: نام خانوادگی است که در دوره تیموری و در هرات بسیار رایج بوده است و برگرفته از ترکی جغتایی است (مدرس رضوی، ۱۳۷۸: ۳۴).
۲. در دایره المعارف‌های قدیمی همچون فرهنگ رشیدی (۱۳۴۴)، فرهنگ قواس (۱۳۵۳)، مجمع الفرس (۱۳۴۱)، مفتاح الفضلا (۱۴۰۰)، فرهنگ جهانگیری (۱۳۵۱)، فرهنگ آندراج (۱۳۳۶)، برهان قاطع (۱۳۶۲)، لغت الفرس (۱۳۵۶) و حتی فرهنگ لغت جغتایی و ترکی عثمانی (۱۲۹۸) واژه عکس و صنعت عکس استفاده نشده است.
۳. این دیوان به خط شاه قاسم برای حسین خان شاملو حاکم هرات در قرن ۱۶ م. تنظیم و تهیه شده است.
۴. مدرسه شاه‌رخیه مدرسه‌ای که به دستور شاه‌رخ ساخته شده و در جوار مزار امام رضا (ع) و نزدیک پنجره فولادی بوده است (مدرس رضوی، ۱۳۷۸: ۳۱).
۵. این قرارداد توسط نویسنده و بر مبنای مشاهدات نمونه‌های مطالعاتی قرار داده شده است تا خوانش و چگونگی اجرای گونه‌های مختلف این فن بهتر تحلیل شود.
۶. گرت‌برداری (Cald, Tracing) یا گرت‌برداری (Stencil) به روبرداری و الگو معنی شده است (هاشمی میناباد، ۱۳۷۹: ۹۶).
۷. واردات کاغذهای فرنگی در سده ۱۰ ه. ق رواج داشته است. اسناد بقعه شیخ صفی‌الدین اردبیلی به سال ۹۵۹ ه. ق و نوشته‌ای به قلم شاه طهماسب صفوی مربوط به سال ۹۶۱ ه. ق که از واژه تمغا به معنی مهر، نشان و داغ استفاده کرده است، اشاره به کاغذهای دارای ته‌نقش است (صفری آق‌قلعه، ۱۳۹۰: ۶۲ و ۶۱). از آنجا که نسخه مذکور دارای تاریخ ۱۰۸۴ ه. ق / ۱۶۷۳ م. است و در تصویر ته‌نقش آن هویدا است، بنابراین فرنگی بودن آن دور از انتظار نیست.

منابع

- آژند، یعقوب (۱۳۸۴). مکتب نگارگری تبریز و «قزوین- مشهد». فرهنگستان هنر.
- پوپ، آرتور اپهام (۱۳۸۸). معماری ایران. ترجمه‌ی غلامحسین صدری افشار. اختران.
- پورتر، ایو (۱۳۸۹). آداب و فنون نقاشی و کتاب‌آرایی. ترجمه‌ی زینب رجیبی. متن.
- رامپوری، غیاث‌الدین محمد بن جلال‌الدین بن شرف‌الدین (۱۳۶۳). غیاث‌اللغات (بسال ۱۲۴۲ هجری قمری). به کوشش منصور ثروت. امیرکبیر وابسته به سازمان تبلیغات اسلامی.
- کاردار طهران، دلرام (۱۴۰۰). معرفی هنر شرقی از یاد رفته‌ی "صنعت عکس" و مقایسه آن با هنر غربی "استنسیل". هفتمین کنفرانس بین‌المللی زبان، تاریخ ادبیات و تمدن. گرجستان.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۳). احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی (جلد ۱). مستوفی.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۶۹). احوال و آثار نقاشان قدیم ایران و برخی از مشاهیر نگارگر هند و عثمانی (جلد ۲). مستوفی.
- کریم‌زاده تبریزی، محمدعلی (۱۳۹۲). صنعت عکس. نامه بهارستان، ۲، ۳۳-۲۴.
- صفری آق‌قلعه، علی (۱۳۹۰). نسخه‌شناخت (پژوهش‌نامه نسخه‌شناسی نسخ‌خطی فارسی). میراث مکتوب.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی (کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی). وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- مدرس رضوی، محمدتقی (۱۳۷۸). سال‌شمار وقایع مشهد در قرن‌های پنجم تا سیزدهم. به کوشش ایرج افشار. انتشارات آستان قدس رضوی.
- منشی قمی، قاضی میر احمد (۱۳۵۲). گلستان هنر. به تصحیح و اهتمام احمد سهیلی خوانساری. انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- نفیسی، علی اکبر (ناظم الاطبا) (۲۵۳۵ ه.ش). فرهنگ نفیسی (جلد ۴). کتابفروشی خیام.
- هاشمی میناباد، حسن (۱۳۷۹). واژه‌نامه نسخه‌شناسی و کتاب‌پردازی: تذهیب، خط، صحافی، کاغذ، رنگ و مرکب، فارسی-انگلیسی، انگلیسی-فارسی. موسسه نشر فهرستگان.

Blair, Sheila S. (2000). Color and Gold: The Decorated Papers Used in Manuscripts in Later Islamic Times, *Muqarnas*, 17, 24-36.

Blair, Sheila S. & Bloom, J. M. (1994). *The Art and Architecture of Islam 1250-1800*. Yale university Press, New Haven and London.

Loukonine, V. I. A. (2010). *Persian Miniatures*. Parkstone Press International. New York.

URL1: <https://www.christies.com/lot/al-risala-al-sharif-copied-by-abd-al-rahim-al-yacubi-4272370/?intObjectID=4272370> (Accessed October 16, 2023)

URL2: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453164> (Accessed October 17, 2023)

URL3: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/453385> (Accessed October 16, 2023)

URL4: <https://www.rct.uk/collection/1005017/divan-i-hafiz-dywn-hfz-the-collected-works-of-hafiz> (Accessed October 16, 2023)

URL5: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449006> (Accessed October 16, 2023)

URL6: <https://www.christies.com/lot/a-section-of-a-manuscript-of-the-4272368/?intObjectID=4272368&lid=1> (Accessed October 16, 2023)